

Csűry István

Az ellentét mélyszerkezetei

Az ellentét a szó mind köznapi, mind pragmatikai¹ értelmében vett érvelésnek – *argumentációnak* – egyik alapvető összetevője. Vegyük a következő példát:

(1) Péter okos, de rendetlen.²

Ez a mondat, amelynek esetében egy korlátozott szemantikai interpretáció csupán két minőség szembeállítását venné tekintetbe, a köznapi értelemben vett érvelés tanulmányozása szempontjából azért lehet érdekes, mert (Péter ellen szóló) érvként hangozhat el valamely Péterről hozandó döntéssel kapcsolatos vitában. Az argumentációelmélet viszont a tényleges érvelésben való konkrét felhasználásától függetlenül is argumentatív orientációt tulajdonít neki, s az ezért felelősnek tartott *de* kötőszó működését vizsgálja. Az ellentét tehát az érvelés mint nyelvhasználat vizsgálata során (potenciális) érvek és ellenérvek szembeállításaként tárgyalható, a nyelvi *rendszer* különböző megközelítései számára pedig az ilyen szembeállítást tartalmazó konstrukciók lehetséges összetevői és szerkezetei, valamint az általuk meghatározott interpretációs lehetőségek adják a vizsgálat tárgyát. Hogy az utóbbi megközelítésmód mennyire alapvető, arra példa lehet az (1)-gyel tartalmilag azonos, de szerkezetét és érvelésbeli felhasználhatóságát tekintve attól eltérő (2):

(2) Péter okos, még ha rendetlen is.

Írásomban az ellentét kifejezését mint nyelvészeti kérdést tekintem, s a vizsgált jelenségek körét a *de*-féle kapcsolóelemeket tartalmazó szerkezetekre korlátozom. Azokat a mondategységeket és mondategészeket (tagmondatokat és szövegmondatokat), illetve az ezekből létrejött tömbök közötti viszonyokat (jelentésszerkezeteket) tárgyalom, amelyek a hagyományosan „ellentétes mellérendelés”-nek nevezett kategóriához köthetők.

Előljáróban leszögezendő, hogy az „ellentét” gyűjtőnévvel jelölhető jelentésviszonyok a szókészlet, a mondatok és a szöveg szintjén egyaránt megfigyelhetők. Megjelenési formájuk változatos, így ezeket többféle terminus jelöli (*ellentmondás, szembeállítás, kizárás, megengedés, kontraszt* stb.). A szemantikai meghatározásokban, szótári definíciókban, de még a pragmatikai leírásokban sem találkozunk azonban

¹ Az argumentáció ebben az értelemben nyelvi tény, olyan művelet, illetve „diskurzus, amely legalább két megnyilatkozást tartalmaz, E_1 -et és E_2 -t, melyek egyike arra szolgál, hogy a másikat megengedje, igazolja vagy kikényszerítse; az első az argumentum, a második a konklúzió”. (ANSCOMBRE, J.-C. – DUCROT, O.: L'argumentation dans la langue. Liège : Mardaga, 1983. 163). Az argumentáció nyelvbéli szerepének különböző megítéléseiről itt nem feladatunk szólni.

² Első példám a francia pragmatikusok (pl. Ducrot vagy Moeschler) kedvelt példatípusait idézik.

azzal az egyértelműséggel és pontossággal, amelyre egy ilyen alapvető kategória koherens tárgyalásához szükség lenne. Azzal ugyanis, hogy például „az ellentétes mellérendelésben a második tagmondat megállapítása ellentétben áll azzal, amit az első tagmondat tartalmaz, vagy ami az első tagmondatban foglaltakból következnek”, még semmit sem árultunk el az „ellentétben állás” természetéről vagy a „következés” mikéntjéről, s így csak bajosan tudnánk számot adni arról, ami a nyelvben lehetővé teszi (3) koherens interpretációját.

(3) Jó buli volt; de hogy ez a Pali milyen hülye...!

Pontosabb elemzést tesz lehetővé a következő meghatározás: a szövegekben a felszínen megjelenő ellentét két olyan fogalmi egységre épülő poláris viszony, amelynek esetében az e fogalmi egységeket egy és ugyanazon tárgyhoz egyszerre hozzákapszoló kijelentés igazságfeltételei soha nem teljesülhetnek, lévén, hogy az egyik a másiknak a tagadása, illetve a beszélő annak tekinti. Az ellentétet tehát egy és ugyanazon beszélő által érvényesnek tekintett, negáción alapuló bináris elemi viszonyként definiáljuk, amelyhez az esetek többségében közvetlenül nem, csupán absztrakció útján férhetünk hozzá, s amelynek a közleményekben különböző realizációtípusait találjuk. Ezek – példákkal illusztrálva – a következők:

	kontrasztív/ szembeállító	kizáró/cáfoló	megengedő
közvetlenül megjele- nő ellentétviszony	(4) Péter iszákos, Pali viszont nem.	(6) Pali nem iszákos, hanem józan életű.	(8) Péter iszákos, de tegnap kivételesen színjózan volt.
közvetetten megjele- nő ellentétviszony	(5) Péter iszákos, de János sem veti meg az italt!	(7) Péter nem alkoholist, de nem is józan életű.	(9) Péter iszákos, de tegnap a felesége bezárta a szobájába.

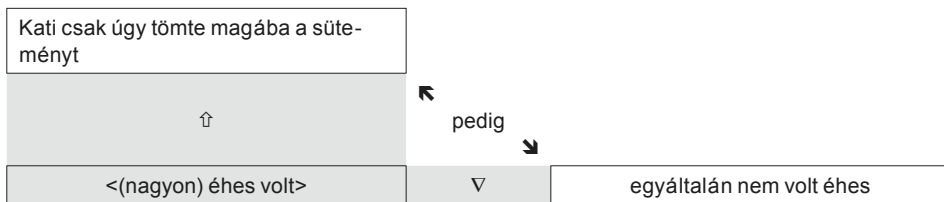
A nyelvhasználat, a gyakoriság, az érvelésben betöltött szerep tekintetében a *megengedő* típus bizonyul elsődlegesnek, olyannyira, hogy a tisztán kontrasztív/szembeállító viszony előfordulása egyenesen kétséges. A következőkben tehát az előbbi típust fogjuk közelebről megvizsgálni, megmutatva azt, mit is értünk az ellentét közvetlen és közvetett megjelenésén, hogy aztán elérkezzünk az ellentét mélyszerkezeteinek feltárásával kapcsolatos problémákhoz.

Tudjuk, hogy a szöveg jelentésszerkezeteinek értelmezésében, a szövegösszetevők egymáshoz kapcsolódásában az implicit tartalmak milyen alapvető szerepet játszanak. Ezekről a különböző irányzatok, illetve az egyes szerzők különféle terminusokkal adnak számot. Ami az ellentétes összekapcsolást illeti, egyetértés mutatkozik abban, hogy valamiféle implicit oksági láncolat elvetése jelenik meg benne. Természetesen nem a szó szigorú értelmében vett okságra kell gondolni, hanem a világ dolgainak „normális” menetéről szóló ismereteinkre (bár olyan kutató is akad, aki szigorúbb oksági összefüggéseket feltételező szillogisztikus rendszerben helyezi el az ellentétet tartalmazó jelentésszerkezeteket). Most, mivel csupán az implicit és explicit tartalmak közötti „interpretációs utakat” próbáljuk leírni, érzük be a többeknél is megjelenő *implikáció-tagadás* és *elvárástörítés* fogalmaival. Vegyük a következő példákat:

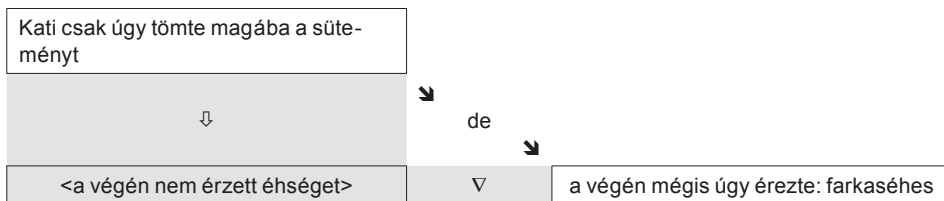
(10) Kati csak úgy tömte magába a süteményt, PEDIG egyáltalán nem volt éhes.

(11) Kati csak úgy tömte magába a süteményt, DE a végén mégis úgy érezte: farkaséhes.

(10)-ben az ellentét implikáció-tagadásnak köszönhető: ha valaki ételt töm magába, az rendszeren az éhség jele. Ez Kati esetében viszont nem áll. Láthatjuk, hogy az ellentét bináris viszonyban álló, egymást kizáró fogalmi tartalmakra épül, s e tartalmak egyike explicit formában is megjelenik. Ezért nevezzük ezt direkt (közvetlenül megjelenő) megengedő ellentétviszonynak, mint amilyen (8) is volt. (Az ábrán árnyékolt mezőben a nem explicit tartalmakat/viszonyokat tüntetem fel; az üres nyilak a virtuális/potenciális kapcsolódást, a tele nyilak pedig a tényleges kapcsolódást jelzik.)

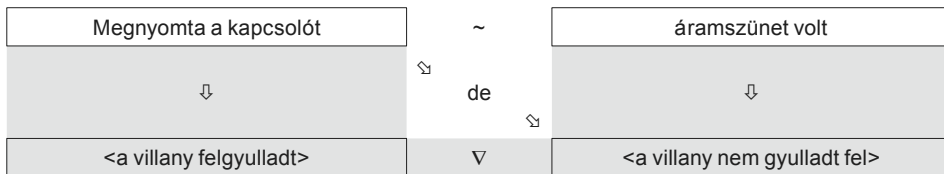

(11)-ben csaknem ugyanez a helyzet, azzal a különbséggel, hogy itt elvárástörlést találunk (ha valaki ételt töm magába, az rendszeren az éhség megszűnéséhez vezet):

A harmadik példa, (12) indirekt (közvetetten megjelenő) megengedő ellentétviszonyt tartalmaz, akárcsak (9), ebben ugyanis a bináris negatív relációban lévő mögöttes fogalmi tartalmak egyike sem kap explicit megformálást:

(12) Megnyomta a kapcsolót, DE áramszünet volt.

Jegyezzük meg, hogy a *de* kötőszó környezetstruktúrája³ az efféle jelentéskomponenseket (részben) explicite is feltüntetheti, mint (13)-ban:

(13) Megnyomta a kapcsolót, DE a villany nem gyulladt fel, MERT áramszünet volt.

³ Békési Imre terminusa (vö. BÉKÉSI I.: Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése. Szeged : JGYTF, 1993).

A helyzet eddig egyszerűnek látszik, mert főként „laboratóriumi” példákkal dolgoztunk. A valóságban viszont korántsem az ilyen, kontextustól függetlenül értelmezhető esetek vannak többségben. Éppen ellenkezőleg: a *de*-féle elemekkel (konnektorokkal) összekapcsolt szövegösszetevők nem feltétlenül egyes tagmondatokhoz vagy szövegmondatokhoz kötődnek, hanem változatos terjedelmű és összetettségű verbális tömbökhöz, amelyek esetleg nem is közvetlenül szomszédosak. Hogy mivel is van dolga az elemzésnek, azt az alábbi ábra foglalja össze:

	P		I
verbális anyag	↗	bal oldali tömb	↘
		KONNEKTOR	
szemantiko-pragmatikai tartalmak	↖	az ellentét első pólusa	↗
	↗		↘
fogalmi egységek	↖	p v ¬p	↗

P a produkciót, I az interpretációt jelöli. Az interpretátornak közvetlenül csak a verbális anyaghoz van hozzáférése, amelyben egy konnektor (mint a példáinkban előforduló *de*, *pedig*) jelzi számára, hogy az általa összekapcsolt verbális tömbökben azonosítania kell az ellentét pólusait képező szemantiko-pragmatikai tartalmakat. Ezek viszonyát, mint fentebb láttuk, bináris kizáró viszonyban lévő („mélyszerkezet”-ként azonosítható) fogalmi egységek határozzák meg. E három szint részben vagy teljesen „egybe is eshet”, mint (4)-ben és (6)-ban, és teljesen külön is válhat, mint (14)-ben:

(14) **Georginát néhány évvel ennekelőtte tévedésből internálták**, a szomszéd öreg tábornokot kellett volna, az ő lakása nézett a dombról a Dunára, Beéry Guidó bácsié, Béri Georgina az úgynevezett házmesterlakás egy szobájában lakott, tehát fölösleges lett volna rá is kiterjeszteni a történelmileg oly jogos éberséget, de hát az 51-es esztendő Medárd utáni eső, hajnalban, nem kímélték a hivatalos papírokat sem és a Guidóról amúgy sem látszott, hogy férfinév. **Hamar orvosolták AZONBAN a hibát, és elvitték a tábornokot is.** (Esterházy Péter: Hrabal könyve, *kiemelések tőlem – Cs. I.*)

Itt az *azonban* konnektor jelzi, hogy az interpretációnak megengedő ellentétviszonyra épülő jelentésszerkezethez kell vezetnie. Ennek az ellentétnek a pólusai (kövérrel szedve) távol esnek egymástól. Ha ezeket megtaláltuk, hátra van még a fogalmi mélyszerkezet feltárása. Ezzel pedig megérkeztünk a második nehézséghez.

A mögöttes fogalmi tartalmakat, implikációkat és elvárásokat korántsem olyan könnyű feltárni, valamint kölcsönösen és egyértelműen megfeleltetni explicit formulákkal, mint a „laboratóriumi” példák esetében. Az elemzés igen bonyolult vagy igen általános implicit tartalmakhoz, látens képzetekhez, ideológiákhoz vezet, melyek elválaszthatatlanok a szó általános és pragmatikai értelmében vett érveléstől. Márpedig a szöveg interpretációja, a beszélő indítékainak és szándékainak megértése megkívánja, hogy betekintsünk a felszín „csele” mögé.

Erre pedig mindenütt szükség van, ahol szövegeket kell megérteni, értelmezni, használni. A nyelvészettől, a szövegtantól elvárhatjuk, hogy a lehető legnagyobb pontos-

sággal határozza meg az e szerkezetek központi elemeként (konjektoraként) szereplő kifejezések sajátos értékét és a rájuk jellemző procedurális instrukciókat, amelyek az interpretációt vezérik, valamint hogy támpontokat adjon az ellentétviszony pólusait szolgáltató (explicit vagy implicit) szövegösszetevők azonosításához, feltárva egyben azt is, miként jutunk el a releváns fogalmi tartalmakhoz, amelyekre az ellentét épül. De vajon lehetséges-e mindig eljutni a mélyszerkezeti tartalmakhoz – akár csak a nagyon általános tartalmakhoz, a látens képzetekhez, ideológiákhoz – több-kevesebb egyértelműséggel, vagy be kell látnunk, hogy az interpretáció bizonyos esetekben menthetetlenül spekulatív marad?

Azt, hogy a szövegkörnyezetnek vagy a beszédhelyzetnek mely részéhez kapcsolódnak e tartalmak (azaz, hogy melyek az ellentétviszony pólusai), meglehetősen biztosan tudjuk állapítani. Az értelmező szubjektum az ellentétet jelző konjektor észlelésekor a szövegelőzményben vagy a beszédhelyzetre vonatkozó releváns ismeretek körében úgy igyekszik megtalálni azt az elemet, amely a konjektor tartalmazó propozícióval leginkább összefüggésbe hozható, hogy eljárása során a konjektor közvetlen környezetétől a szélesebb felé, a szövegtől a beszédhelyzet felé haladó algoritmust követ. Ami a szoros értelemben vett szövegkörnyezetet illeti, természetesen a mondattani viszonyokat is tekintetbe veszi (Így például (14)-ben látja, hogy az *azonban* és az azt megelőzően használt *de hát* „hatóköre” mondattani helyzetük miatt is más lehet, s ezért az előbbi tartalmazó mondat „párját” a szövegelőzmény tagmondatnál magasabb szintű szövegkomponenseinek körében keresi), azonban nem szorítkozhat csupán ezekre. (14) első mondatát például nyugodtan fel is lehetne darabolni, s ezzel eltűnne a szintaktikai támpont. Ha viszont elvégezzük a szöveg tematikus elemzését, azaz feltárjuk azt a hierarchikus rendszert, amelybe a szöveg a tárgyalt tartalmakat állítja, akkor egyértelműen azonosíthatjuk az ellentét másik pólusát. Ezt ugyanis az a szövegösszetevő szolgáltatója, amely a tematikus szerkezetnek a konjektor tartalmazóval azonos hierarchikus szintjéhez tartozik, és az utóbbit megelőző első és második tematikus váltás közé esik. Ebben gyakran valamilyen lexikai vagy nyelvtani összefüggés, utalás is segítségünkre van. Hogy (14)-nél maradjunk: az első tagmondatnak az azt követők tartalmi síkon alá vannak rendelve, mintegy kifejtését adják a benne foglaltaknak. Vele azonos szinten a második mondat áll, s a kettő között tematikus váltás van. Viszonyuk felismerését a többes szám harmadik személyű alany azonosága is segíti; a közbeeső rész ugyanis ebben is különbözik tőlük.

Az így azonosított szövegösszetevőknek a jelentés mélyszerkezetében szembenálló tartalmait feltárni már nehezebb feladat. Az értelmező ezt is bizonyosan a „hozzáférhetőbb” tartalmakkal kezdi, s csak akkor tapogatózik a bonyolultabb interpretációs kalkulust igénylők irányába, ha az előbbiekre vonatkozó hipotéziseivel kudarcot vallott. Gondot többnyire nem a kontrasztív és a kizáró, hanem a megengedő típusú ellentétmegvalósulás okoz: itt lehet a legnagyobb a távolság az explicit tartalmak és az ellentét alapjául szolgáló képzetek között. A megengedő ellentétviszony esetében, amint a (10–12) példák elemzése során is láttuk, a két pólus kapcsolatának megértéséhez egy olyan harmadik elemet kell találnunk, amely az egyik pólussal oksági jellel, a másikkal pedig kizáró ellentétes viszonyban áll; a közvetett megengedés esetében ráadásul egy második „rejtett” elem felkutatására is szükség van, hogy ez utóbbit (a kizáró viszonyt) feltárjuk. A kontextus, amint (13) megmutatta, e munkához is támpontot nyújthat, máskor viszont a konjektor pólusaihoz nyelvi-logikai úton kapcsolódó előfeltevéseket és implikációkat kell sorra vennünk. Sokszor csak a szövegvilágra és/

vagy általában a világra vonatkozó általános ismeretek birtokában lehetséges ezeket azonosítanunk, miközben előbb közvetlen, majd – kudarc esetén – közvetett viszonyt feltételezve igyekszünk logikus rendben kiegészíteni a szöveg explicit tartalmait. Így (14) esetében (nagyjából) a következő lépéseket kell elvégezni, ha meg akarjuk érteni, mi alapján állítja ellentétbe az *azonban* kötőszó a hozzá kapcsolódó pólusokat. Először is a második mondatban előforduló *hibát* szó jelentésmezejéhez kötjük az első mondatban szereplő *tévedésből*t, és az első pólushoz az *<a hatóságok hibát követtek el>* tartalmat kapcsoljuk. Ezután a (szöveg felidézte) világról szóló hiedelemnek/tudásnak kell aktiválódnia: *<a hatóság tévedéseit nem szokta belátni, az elkövetett hibáit nem szokta orvosolni>*. Ezzel közvetlen ellentétben áll a második mondat tartalma: *hamar orvosolták a hibát*. Emellett azonban – a második mondat második tagmondatának hatására – számot kell vetnünk a közvetett megengedő ellentét sémájának megfelelő értelmezés lehetőségével is. Ekkor az első mondatához az általánosabb jelentésű (és kevésbé specifikus háttérismereteket feltételező) *<hiba, tehát baj történt>* tartalmat kapcsoljuk, a másodikhoz pedig azt, hogy *<orvosolták a hibát, tehát nem történt baj>*. Így jutunk el a (14)-ben megnyilvánuló ironia megértéséhez: szövegünk azt állítja, hogy a dolgok rendben vannak, miközben ártatlanok és „vétkesek” egyforma bűnhődéséről tudósít.

Az értelmezési lehetőségek egyértelmű behatárolása természetesen nem mindig lehetséges. (18) két tagmondatához egy olyan ki nem mondott tartalmat kellene kapcsolnunk, amely megengedné, hogy közvetett megengedő ellentétviszonyként értelmezzük a *de* által jelzett relációt. Közvetlennek ugyanis a számításba vehető *<a társadalmilag ellenőrizhető és igazságos megoldások nem hatékonyak>*, illetve *<a hatékony megoldások nem ellenőrizhető/nem igazságosak>* ki nem mondott tartalmaknak a kimondottakkal való globális összeférhetetlensége miatt nem tekinthetjük.

(18) A kormány kidolgozza a privatizálás teljes programját. Társadalmilag ellenőrizhető és igazságos, DE kizárólag a hatékonyságot szem előtt tartó megoldásokat alkalmaz. (Dr. Antall József kijelölt miniszterelnök programbeszéde 1990-ben)

Annyi bizonyos: azt, ami a szövegekben az ellentétet jelző konnektorok körül írva (mondva) áll, nem érthetjük meg addig, amíg nem találunk egy olyan implicit jelentést tartalmat, amellyel a kimondottakat koherens módon, logikusan úgy egészíthetjük ki, hogy az ellentét egymást kizáró, tagadó tudati entitások kételemű viszonyaként tűnjön fel. És mit mondhatunk addig arról, aminek mindez a szolgálatában áll: az érvelesről?